

Igor Grdina

BREDA POGORELEC

Zgodovina slovenskega knjižnega jezika
in razumevanje našega 16. stoletja

Breda Pogorelec (1928–2006) je s svojimi pobudami in razlagami pomembno zaznamovala tematizacijo mnogih vprašanj, ki so si v teku let pridobila status jezikoslovnih in kulturnozgodovinskih stalnic. Med epohami, ki so jo vznemirile do te mere, da jim je posvetila svojo raziskovalno pozornost, je bila tudi reformacija. Čeprav slednje ni mogoče šteti med njena »najintimnejša« študijska področja – besedna umetnost Ivana Cankarja ter problematika sodobnega slovenskega knjižnega jezika sta ji bili brez dvoma veliko bližji in ju je dojemala mnogo bolj osebno –, pa lahko rečemo, da sodijo študije, ki jih je namenila našemu 16. stoletju, med najintenzivnejše, in to ne le v opusu, ki ga je zamejila s svojim imenom, ampak v slovenistiki polpretekle dobe nasploh.

Breda Pogorelec reformacije ni razumevala izolirano in insularno, ampak jo je kljub edinstvenim dosežkom štela za dogajanje, ki je vpeto v daljši kontinuum. Slednjega je pogosto označevala s pojmom razvoj, pri čemer pa pred očmi ni imela hegeljanske sheme neizogibnega napredovanja, temveč zgodovino kot celoto. Njeno preučevanje, razumevanje in interpretiranje je utemeljevala na monumentalnemu Rankejevemu vodilu: povedati tako, kot je dejansko bilo – tako v plimah kot pri osekah. Seveda si Breda Pogorelec tega načela ni predstavljala naivno in dogmatvorno, kot postavitev stvari na svoje nepremakljivo mesto, ampak kot nenehno poglobljajoče se razvidevanje ob vse kompleksnejših spoznanjih ter ob nenehno naraščajoči vednosti. Njene raziskovalne nazore, ki jih lahko »pokrijem« s pojmom preliminarizem, najbolje izraža misel: »Vsak vidi zgodovino knjižnega jezika drugače, kakor jo je videl rod pred njim,

v drugih okoliščinah. In zaradi teh drugih okoliščin je potrebno, da vsak rod raziskuje naprej. Kajti zgodovina ni nikdar raziskana za vse večne čase.«¹ Na srednjeveško vodilo – ki ga je v 16. stoletju revitaliziral predvsem Flacius Illyricus – *Historia est fundamentum doctrinae*² – ni mogla pristajati. Današnjosti ni štela za sužnjo nekdanjosti, marveč za eno njenih možnosti.

Po drugi strani pa je treba poudariti, da si Breda Pogorelec sedanjosti brez zgodovinskih koordinat nikakor ni mogla predstavljati – vsaj kot smiselni ne. Z nami se nič ni začelo, lahko pa se, če nismo dovolj pozorni, marsikaj vrednega in celovitemu življenju potrebnega konča. V dobi prevlade sinhronega načina gledanja na znanstvene probleme – pri čemer je zgodovina dojemana le kot zaporedje enočasnih struktur in ne kot kontinuum z mnogimi medsebojnimi povezavami – so bila takšna razumevanja nestandardna. Breda Pogorelec je vsekakor pripadala humanističnim raziskovalcem klasičnega tipa: svoje spoznavne instrumente si je na podlagi lastnih izkušenj z gradivom in kritičnega sprejemanja iz opusov velikanov jezikoslovne (slovničarji iz Port-Royala, Wilhelm von Humboldt, Jan Gebauer, Stanislav Škrabec, Jan Ignacy Niecisław Baudouin de Courtenay, Ferdinand de Saussure, Rajko Nahtigal, Anton Breznik, Vilém Mathesius, knez Nikolaj Sergejevič Trubeckoj, Fran Ramovš, Bohuslav Havránek, Lucien Tesnière, Jerzy Kuryłowicz, Roman Osipovič Jakobson, Aleksander Vasiljevič Isačenko, Avram Noam Chomsky, Umberto Eco, Tullio De Mauro, Jerry Alan Fodor, Jerrold Jacob Katz), historične (Anton Tomaž Linhart, Franz Leopold von Ranke, Milko Kos, Fran Zwitter, Alan John Percivale Taylor), literarnozgodovinske (Ivan Prijatelj, Ivan Grafenauer, France Kidrič), filozofske (René Descartes, David Hume, Ernst Cassirer, Ludwig Wittgenstein, Jan Mukařovsky) misli izoblikovala sama.³ Takšno

1 B. Pogorelec, *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika. Jezikoslovni spisi I*, ur. K. Ahačič, Ljubljana 2011, 166.

2 Prim. R. L. Benson in G. Constable s C. D. Lanham (ur.), *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*, Cambridge (Mass.) 1982 (ponatis iz 1999), 406.

3 O opusu skoraj vseh naštetih jezikoslovcev, literarnih in siceršnjih zgodovinarjev ter filozofov sva se z Bredo Pogorelec po njeni upokojitvi dovolj obširno pogovarjala. Iz posameznih pripomb vem, da je bila seznanjena tudi z nekaterimi mislimi Willarda Van Ormana Quinea, čeprav se globina njene recepcije del

početje je bilo v dobi njenega raziskovalnega vrhunca »proti toku«, saj avtoritete praviloma niso bile razumljene kot opora oziroma vzpodbuda za lastno delo, marveč so bile njihove interpretacije stvarnosti praviloma dojemane kot dokaz ali vsaj kot navodilo, v katero smer se je treba napotiti. Pri Bredi Pogorelec se je do takšnega statusa do določene mere povzpel samo izvirni *Sperans*, tj. Kardeljev *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* iz leta 1939 (s *Predgovorom* k drugi izdaji 1957). Predelav prvotno objavljenega teksta – to vem iz številnih pogovorov z njo – ni štela izboljšave (čeprav je bilo na podlagi privatne recenzije Boga Grafenauerja iz tega marksističnega političnozgodovinskega traktata odpravljenih lepo število pomot⁴), ampak jih je razumela kot davek vlogi in položaju avtorja v novo-jugoslovanski stvarnosti.

Številni sodobniki Brede Pogorelec – tudi na ljubljanskem poldnevniku – niso čutili niti najmanjše potrebe po spoznavnem samoutemeljevanju na klasični humanistični paradigmi. Poznavalska kritika ni bila osnovna poteza njihove delovne metode; raje so hlastali za avtoritetami, na katere bi se mogli naslanjati, da bi s tem demonstrirali avantgardnost ali vsaj aktualnost svojega početja. Pri tem marsikdaj niso bili posebej tenkovedni in so (se) raje razkazovali kot pa dokazovali. Najdlje je v tem šel eden naših slovničarjev – nomina sunt odiosa! –, ki celo klasifikacijskih vprašanj ni bil sposoben reševati samostojno in je razvrstitev slovenskih členkov povzel kar po češki gramatiki Jana Petra, pri čemer pa se nikoli ni potrudil, da bi se zares seznanil z idiomom, iz katerega je prevzemal svojo učenost. Tudi potrebe po tem, da bi navedel svoj vir, ni čutil. Generacijo pozneje je takšna paradigma dela v humanistiki – pa celo širše – postala povsem

slednjega ni mogla primerjati s poznavanjem temeljnih idej Chomskega, Fodorja (o čigar priimku je dolgo ugibala, kako se ga prav izgovori) in Katza ali semiologije Umberta Eca. Zanj sta bila zelo pobudna in navdihujoča – predvsem pri obravnavah stila – še umetnostna zgodovinarja Izidor Cankar in Nace Šumi. Toliko in toliko let pozneje je velika škoda, da je Breda Pogorelec prenekatere poglavje iz sintakse, semantike in semiologije tematizirala zgolj ustno (še posebej tista vprašanja, ki niso bila neposredno povezna s preučevanjem sloga, ampak s filozofijo jezika).

- 4 B. Grafenauer, »Ob štirih izdajah 'Speransa'«, Zgodovinski časopis XXXIII, 1979, 559.

običajna. Da je bil njen uvajalec v slovenistiko za Brede Pogorelec, ki je izvrstno obvladala vrsto slovanskih in drugih jezikov – vključno z latinščino – in je zaradi tega lahko hitro ugotovila, kaj je izvirno, avtorsko mišljenje, kaj pa »palimpsest«, znanstveno mrtev in nevreden intenzivnejše izmenjave mnenj, je na dlani. Njej spoznavna vprašanja niso veljala le za znanstvena, temveč jih je dojemala celovito človeško in življenjsko, torej tudi kot etična. Kdor jih ni razumel tako, je bil po mnenju Brede Pogorelec zaznamovan s »kulturnim primanjkljajem«. To je bila pravzaprav najtežja kritika iz njenih ust. Izrečena je bila kar pogosto, vendar nikoli ne v zlohotnem tonu.

Toda drugi slovenisti – nič boljši pa niso v institucijah dominantni zgodovinarji, ki so se pri pretresu problematike starejših dob nekritično zagledali predvsem v avstrijsko uvozno robo (kar je ob Bredi Pogorelec že pri prvih korakih vnovične uveljavitve aprioristične kvazikritičnosti oziroma nereflektiranosti v našem humanističnem prostoru ugotavljal tudi Nace Šumi⁵) – se zaradi čedalje očitnejših in vse bolj izzivalnih zablod niso vznemirjali. Prav nasprotno: umanjkanja nenehnih ugovorov proti svojemu zavrženemu početju (ki bi lahko bili vedno isti), niso razumeli kot najhujše kritike, temveč kot pritrdjevanje. Potem so z aktivistično vztrajnostjo iz leta v leto brezsraneje izkoriščali zvestobo Brede Pogorelec klasičnemu pojmovanju raziskovalnega dela ter se brez predsodkov instalirali za svojevrstne personalne institucije. V slovenistiki se je tako odkrito začelo govoriti in celo pisati o »jezikoslovcih vodnikih«. Na tak način se je v njej krepila monološka struktura, ki v ospredje ni postavljala znanstvenega problema, temveč njegovega tematizatorja. Kdor si je drznil kaliti idilo tako skonstruirane »stroke«, ki se je vse odločneje odlepljala od znanosti, je bil pričakan z nergaškim srednjeevropskim vprašanjem (njegovo formuliranje je svojim sodobnikom pripisal Karl Kraus): *Quousque tandem, Cato, abutere patientia nostra?* Problem, skratka, ni bil več vijugaste stranpoti uporabljajoči verižnik Katilina, ampak nepodkupljivi Katon.

5 Nace Šumi je o tem spregovoril že spomladi 1996 v okviru diskusije na simpoziju, katerega rezultat je bil naslednje leto izšli zbornik *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas* (uredil ga je D. Nečak; žal v njem razprava na posvetu ni mogla biti povzeta).

Breda Pogorelec je takšno sprevrženo stanje stvari premnogokrat izkusila na lastni koži. Čeprav zaradi njega ni čutila obupa – tega bridkega razkošja si ni dovolila nikoli –, pa ni mogoče reči, da je ni prizade(va)lo. Pri tem je bilo še najmanj pomembno, da je zato doba, v kateri je raziskovalno delala, izgledala manj njena, kot je dejansko bila. Uveljavitev lastnega imena je ni zanimala, toliko bolj pa intelektualni domet stališč, ki jih je zagovarjala.⁶ Sedaj, ko imamo pred seboj že prva dva zvezka njenih jezikoslovnih spisov,⁷ lahko vsakdo vidi, kaj jo je pravzaprav mučilo: slovenistična lingvistika se v obdobju po Ramovšu v dobršnem delu ni razvijala kot humanistična veda, marveč kot veščina in kot instrument (samo)promocije. In ko se je oder zaradi teka let začel izpraznjevati, so pod reflektorji javne pozornosti čedalje očitneje začele zijati mučne praznine. Še bolj pereče so postale razmere v zgodovinopisju, kjer se je o našem jeziku začelo razpravljati v slogu »divje misli«. Slovenščina tako naj ne bi bila več iz praslovanščine kontinuirano razvijajoče se sredstvo sporazumevanja ter instrument osebne in skupnostne ekspresije. Omalovaževalno odpravljanje jezika – ki v imenskem gradivu izpričuje najdaljšo, najtrdnjšo in najbolj neovrgljivo kontinuiteto kulture oziroma civilizacije v našem prostoru – kot kriterija za občveljavno opredeljevanje procesov je neznanstveno početje par excellence. Z zapisovanjem se zgodovina začenja. Zgolj z materialnimi preostanki življenja se lahko ukvarja le arheologija. Tudi v tisočletjih pisave. Humanistika brez jezika ne more. Antropologija v nekaterih poglavjih lahko. To pa so bistvene razlike, ki so v slovenskem prostoru – vsem recepcijam Bronisława Malinowskega, Claudea Lévi-Straussa

6 Prim. B. Pogorelec, n. d., 166: »To, kar spoznavajo strokovnjaki, bi moralo na poseben način postati splošno spoznanje. Torej bi moralo skozi šole z zanimanjem učencev na neki način postati last vseh, kajti vsakdo bi moral vedeti vsaj osnovne stvari, moral bi poznati našo preteklost in moral bi razumeti in spoštovati to, kar se je zgodilo do tega trenutka. Samo na ta način se bo lahko dejavno in ustvarjalno pridružil tej dolgi, dolgi verigi ustvarjalcev.«

7 Prvi zvezek o zgodovini in drugi o stilistiki slovenskega knjižnega jezika sta uredila K. Ahačič in M. Smolej; izdana sta bila leta 2011. Za objavo primerneга gradiva iz zapuščine Brede Pogorelec pa je vsaj še v obsegu treh podobnih knjig (obsežna disertacija o slovenskem vezniku, sociolingvistični, skladenjski, avtobiografski, aktualistični in esejsko naravnani spisi).

in Michela Foucaulta ter njihovih podeželskih izdaj navkljub – še veliko premalo uzavestene. »Kulturni primanjkljaj« je še vedno aktualen pojem.

Vse doslejšnje načelno in povzermalno razpravljanje o razumevanju znanstvenega dela, jezika in zgodovine je (bilo) potrebno za dojemanje zahtevnosti misli Brede Pogorelec o slovenski reformaciji (pa seveda tudi o drugih temah). 16. stoletje ji je pomenilo nekakšen povzetek poprejšnjega dogajanja na naših tleh. Takšen pogled upravičuje Trubarjevo opisovanje in kritiziranje zatečenega stanja. Reformatorjeva pripomba o napačnem prevajanju v *Očenašu* v *Katehismusu* z *dvejma izlagama* 1575 (da je za poslovenitev poskrbel »[e]den, kir nei zastopil latinski ne nemški,« pa je zato »bessedo kralestvu na bogastvu preobernil«⁸) brez dvoma opozarja na prevlado jezikovne tradicije nad inovacijo v določenem segmentu izrazne stvarnosti – in to v času, ki je bil v vsej zgodovini naše materinščine najmočnejše zaznamovan z dinamiko. Bređa Pogorelec je v eni svojih preglednih študij poudarila: »V razdobju od *Brižinskih spomenikov* do nastanka *Celovškega* in *Stiškega rokopisa* je doživel slovenski jezik tako nagel razvoj kot nikoli več kasneje.«⁹

Religiozna, še posebej v liturgičnem okviru pojavljajoča se besedila (npr. *Očenaš*), ki ohranjajo konservativna stanja – njihovo morebitno spreminjanje pač ne zadeva samo na vprašanje jezikovne natančnosti, ampak tudi pravovernosti –, v srednjem veku evidentno niso celovito (oziroma sistemsko dosledno) sledila splošnim inovacijskim tendencam. Še najmočnejšo sled so te zapustile v glasovju, medtem ko so oblike in skladnja kljubovale spremembam tudi v kar najširše nepisnem prostoru, ki se ni mogel pohvaliti s posebej velikim številom specialističnih poučevalnih institucij. Slovenski etnični prostor, ki je vse do 2. polovice 15. stoletja poznal škofijske sedeže samo na svojem obrobju, je bil na izjemno močnem prepihu in izpostavljen spremembam – in vendar so se v religioznih besedilih ohranjala jezikovno presenetljivo konservativna stanja (v *Celovškem rokopisu* naletimo celo na sledove aorista)! Vse do reformacijske dobe

8 F. Krajnc - Vrečko (ur.), *Zbrana dela Primoža Trubarja II*, Ljubljana 2003, 116.

9 B. Pogorelec, n. d., 19.

v religiozni praksi ohranjena prvotna formulacija *Gospodove molitve*, ki jo je zaradi odsotnosti pojma kraljestvo (izpeljanega iz osebnega imena Karla Velikega) ali cesarstvo (omenjeni vladar je bil prvi tovrstni monarh po propadu rimskega imperija na evropskem Zahodu)¹⁰ treba postavljati v predkarolinški čas, je morebiti najnazornješe potrdilo povedanega.

Nič manj pomenljivo ni imensko gradivo. Kot prostorskoopredeljevalni prilastek se v njem na našem ozemlju velikokrat pojavlja etnična oznaka; tradicionalne kronovine, ki so se večinoma razvile iz Karantanijo obdajajočih mark, so nastale prepozno in so bile za idearij in imaginarij večine ljudi premalo pomembne, da bi lahko zmerom označevale njihova domovanja in posredno tudi pripadnost ali izvor. Tako je od visokega srednjega veka dalje obstajal slovenski (nemški ustreznik: windisch) in ne koroški Gradec (v Mislinjski dolini) nasproti bavarskemu na Štajerskem (ob Muri), čeprav sta bila do 15. stoletja v različnih deželah (načeloma bi tudi to lahko veljalo za njuno ključno specifik oziroma diferenco – vendar ni!). Imenske oznake se v dolgih časovnih obdobjih niso spreminjale oziroma prilagajale politični stvarnosti. Pogosto so vztrajale pri etničnem redu označevanja. Z nasprotno prakso je širše postregel šele novi vek. V 14. stoletju osnovani Rudolfswerth (počastil naj bi (nad)vojvodo Rudolfa IV. Ustanovitelja) je v slovenščini – značilno – ohranil ljudsko poimenovanje, tj. Novo mesto.¹¹

Breda Pogorelec je na podlagi temeljitga poznavanja jezikovne razslojenosti, razvojnih tendenc ter kompleksnega razmerja med tradicijo in inovacijo razvila tezo o obstoju več tipov slovenskega pisnega jezika v srednjem veku.¹² Velik problem njene interpretacije je, da je dejansko vsak danes znani tedanji tekst ustvarjen v drugi obliki, na kar pa bi mogla vplivati tudi različna namembnost izpričanega gradiva (neposredneje primerljivi so edino *Celovski* in *Staro-*

10 V cirilmetodijanski kulturni tradiciji zavezanemu prostoru formulacija *Očenaša* vsebuje besedo cesarstvo.

11 Ime Rudolfovo v pomenu Novo mesto se je pojavljalo le sporadično.

12 Njene oznake so drugačne (deloma navezane tudi na Breznikovo tradicijo); termin slovenski pisni jezik v srednjem veku uporabljam zaradi jasnosti. Prim. B. Pogorelec n. d., 55.

gorski rokopis ter spovedni obrazci v *Brižinskih spomenikih* in *Stiškem rokopisu*). Če bi bilo ohranjenih besedilnih pričevanj več, bi utegnilo biti število (pod)tipov slovenskega pisnega jezika v srednjem veku višje. Njegove nove oblike bi se lahko pojavile že v drobcih, ki jih Breda Pogorelec v svojih osrednjih študijah ni upoštevala. Različna narava posameznih spomenikov naše materinščine bi vsekakor kazala na še večjo diferenciranost, kot jo je zaznala pokojna profesorica. Avtorska slovenščina v srednjeveškem ljubzenskem pesništvu (drobci pri Ulrichu Liechtensteinskem in Oswaldu Wolkensteinskem ter v *Turjaškem rokopisu*¹³) se že načeloma močno razlikuje od institucionalne, tj. tiste, ki je prisotna v cerkvenih in posvetnih (denimo ustoličevanje koroških vojvod) obredih.

Jezikovni položaj ob zori reformacije je vsekakor bil kompleksnejši, kakor so si ga predstavljali starejši filologi oziroma lingvisti. Za veliko poglobitev resne jezikoslovne razprave o izhodiščnem stanju, na katerega je naletel Trubar, ima Breda Pogorelec daleč največje zasluge. Primerjati jih je mogoče s tistimi, ki si jih je v literarni vedi pridobil Ivan Grafenauer. Seveda pa ostaja odprto vprašanje, ali je vizija različnih pisnih realizacij kultiviranega jezika, kakršno je zagovarjala profesorica Pogorelčeva, povsem ustrezna, saj ni mogoče dokazati kakšne skriptor(ij)ske tradicije, ki bi bila pravzaprav nujna za njeno interpretacijo. Na to je opozoril že Boris Paternu,¹⁴ vendar s premočno naslonitvijo na preživele mišljenjske obrazce, da bi lahko bil prepričljiv. Breda Pogorelec je tako intelektualno superiorno ubranila svoje videnje – s poudarjanjem, da vsebinska identičnost *Celovškega* in *Starogorskega rokopisa* (ki jo dopolnjujejo nekatere jezikovne sorodnosti) upravičuje misel na obstoj standard(izira)nih cerkvenih (tekstnih) pomagala.¹⁵ To je bilo izrečeno formulacijsko dovolj previdno in retorično nesugestivno, vendar vseeno povsem jasno. Danes je dejansko odprto samo še

13 Zaradi nahajališča *Turjaškega rokopisa* – tj. na notranji platnici knjige posvetnega prava – je mogoče domnevati, da ta danes le v posameznih besedah razberljivi rokopis predstavlja primer viteškega pesništva. Tekst iz območja kleriške kulture bi se veliko težje mogel znajti na takšnem mestu.

14 B. Paternu, »Nekaj pripomb ob Starogorskem rokopisu«, *Jezik in slovstvo* XIX, 1973–1974, 309.

15 B. Pogorelec, n. d., 212.

vprašanje o prepisovalnih tradicijah in njihovi kontinuiteti, medtem ko o obstoju kultiviranega izročila v slovenščini – ki se je skozi kaskade časa in razpoke prostora kdaj pa kdaj moglo prenašati tudi samo ustno – ni več utemeljenega dvoma. Trubarjevo opozarjanje na napačnost prevajanja *Očenaša* govori o ohranitvi in prenašanju prvotnega obrazca *Gospodove molitve* skozi ves srednji vek, tj. skozi epoho, v kateri se je, kakor smo že poudarili, slovenščina v govorjeni obliki najbolj spreminjala. Odsotnost literarne tradicije – slednje na podlagi ohranjenega zelo skromnega fonda srednjeveških rokopisov pač ni mogoče dokazovati –, nikakor ne pomeni neobstoja kultiviranega jezika v institucionalizirani rabi. Poročila o obredu ustoličevanja koroških vojvod pričujejo o njegovi eksistenci tudi brez eksaktnega zabeleženja besedilnih formul(acij).

Breda Pogorelec je v Trubarjevem opusu primarno videla veliko razširitev tistih variant kultivirane slovenščine, ki sta izpričani v *Celovškem* in *Stiškem rokopisu*.¹⁶ Na vsak način je šlo za jezikovno tradicijo, ki je presegala dialektalni govor ne samo po širini besednjaka in v kompleksnosti sintaktične strukturiranosti, ampak tudi v glasovju in pri oblikah. Na to po njenem kaže predvsem ohranjanje nekaterih starejših razvojnih stanj pri Trubarju (npr. hočo za hočem). Zato je toliko bolj presenetljivo, da se je pokojna profesorica pustila ujeti v intelektualno insuficientno razpravo o ljubljansčini kot osnovi knjižne slovenščine, kakršna je izpričana v naših najzgodnejših knjigah. Hipoteza, ki je to diskusijo sprožila, sploh ni upoštevala sintaktične pla(s)ti jezika, v kateri se je zagotovo najočitneje kazal vpliv tradicionalne retorike evropskega Zahoda. Leta 1983 je Breda Pogorelec izrecno govorila o »knjižnojezikovnem konstrukt«, se pravi o idiomu, ki na dialektalni ravni sploh ne obstaja. Značilno pa ga je navezovala le na dobo pred Trubarjem.¹⁷ Ta izraz naj bi bil, in to v dveh variantah, eden od virov v reformaciji oblikovanega in s slovničnimi kategorijami na ravni svoje dobe – kakor je pokazala Bohoričeva slovnica *Zimske urice* (1584) – opisljivega jezika, ki se najde v spisih naših protestantskih avtorjev. Kot njegov drugi temelj

16 B. Pogorelec, n. d., 57–60. Poudariti gre, da Breda Pogorelec *Stiškega rokopisa* ni videla kot dokumenta enega tipa srednjeveškega pisnega jezika.

17 B. Pogorelec, n. d., 90.

je tedaj navajala ljubljanski urbani govor.¹⁸ Misel Brede Pogorelec je bila sicer neskladna s hipotezo o jezikovni stvarnosti kranjskega glavnega mesta kot temelju Trubarjevega knjižnega idioma, ki so jo od 1965/1968 dalje nekritično širili nekateri drugi lingvisti, vendar pa je več kot očitno iskala kompromis z njo. To je pokojno profesorico vodilo do nenavadno močnega poudarjanja pisnega značaja srednjeveškega izročila kultiviranega jezika in govorne narave drugega domnevnega temelja izrazne podobe prvih slovenskih protestantskih tekstov. Kot reformatorjevo načelo zedinjenja obeh virov je navajala humanistične nazore, ki pa jih, žal, ni podrobneje definirala. Toda pri tem je treba že v izhodišču upoštevati, da so promotorji obnove klasične latinščine zagovarjali kar širok spekter stališč, pri čemer pa živi jeziki nikakor niso bili v ospredju njihovega zanimanja (kljub občasnemu poudarjanju pomena ljudskih idiomov, npr. v opusu Eneja Silvija Piccolomini¹⁹ ali v praksi Petra Bonoma). Še prej se gre zavedati, da so bila pri Trubarju humanistična načela sicer pomembna, toda osrednja so bila reformacijska. Če so prva in druga kje prihajala v medsebojno navzkrižje, so nedvomno prevladala slednja.

Osrednja težava pri interpretacijah osnov Trubarjeve knjižne slovenščine, ki jih je podala Breda Pogorelec, je v ne dovolj temeljito opravljeni znanstveni kritiki hipoteze o ljubljanščini kot njenem viru. Zagovorniki omenjene razlage, ki so v glavnem debatirali na ravni glasovja, se pravi lingvistično necelovito (sploh pa nesistemsko, čeprav so se prištevali k strukturalizmu), so našli zelo veliko t. i. izjemnih stanj pri refleksih za praslovanski jat (seznam registracij le-teh je neznatno krajši kot spisec domnevno regularnih odrazov). Pri tako izenačeni distribuciji je razglasanje običajnosti in posebnosti nemogoče. Če v debato pritegnemo še izjemno kompleksno skladensko problematiko in širino besednjaka, postane izrazito knjižna narava jezika Trubarjevih knjig več kot očitna.

Upoštevanje samo ljubljanske govorice pri ustvaritvi pisne podobe slovenskega reformacijskega idioma pa je tudi že na prvi pogled

18 B. Pogorelec, n. d., 113.

19 Prim. P. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*, Ljubljana 1979, 153, 154.

preozko, saj v tak okvir ni mogoče vstaviti Petra Bonoma. Za Trubarja je bilo srečanje z njim in njegovo prakso – Vergila, Erazma in Calvina je razlagal kar v treh jezikih, v našem, nemškem in »laškem« (s čimer je verjetno mišljena italijanščina, lahko pa bi bila tudi romanska govorica Trsta in Furlanije v 16. stoletju) – izredno pomembno. Zato ni čudno, da jo je močno poudaril v posvetilu k izdaji *Ta prvega dejla tiga Novega testameta* 1557. Tu nastopi tudi velika težava za tezo Brede Pogorelec, ki ob ljubljansčini kot vir Trubarjevega jezika navaja še naddialektalno kultivirano izročilo v osrednjem slovenskem prostoru (v dveh variantah).

Vendar to ni edini problem interpretacij reformacijske lingvistične stvarnosti, ki jih je zagovarjala pokojna profesorica. Tudi nedvomno izrazito dolenjske glasovne značilnosti Trubarjevih del, ki so bile v 16. stoletju po vseh relevantnih domnevah v opoziciji do stanj v ljubljanskem idiomu, v razlagah Brede Pogorelec nimajo pravega mesta. Glede na to, da njihovo število skozi čas narašča in da potemtakem ne gre za dediščino tradicije *Stiškega rokopisa*,²⁰ je zadrega seveda še večja. Tu postane očitno, da predrugačitev samo na tej ravni ne pomenijo spremembe knjižnega jezika kot celote, saj je ta vedno določen prostor in ne linija ali točka. Zato je poudarjanje zgolj vloge ljubljansčine kot ekskluzivnega – ali kot edinega ljudskogovornega – temelja Trubarjeve pisne prakse preozko. Zgolj (ali predvsem) glasovje ne more določati narave celovitega knjižnega jezika. Razlaganje, ki ne upošteva tega spoznanja, prej ali slej zaide v nerešljiva protislovja, iz katerih ga ne izvleče nobeno dialektično žonglerstvo. Stvarnost je v več stoletjih mnogokrat pokazala, da kultivirani in celo izrecno knjižnojezikovni izraz prenese navdihovanje pri zelo različnih govorih ter tudi dopušča več variant ustnih realizacij. Janez Ludvik Schönleben je to v 17. stoletju reflektiral s formulo (ki jo je Breda Pogorelec v svojem opusu večkrat evocirala): »[P]išemo po šegi rodu, govorimo pa po šegi pokrajine.«²¹

20 Ker Trubar govori o tem, da se pred njim slovenski jezik ni pisal, tradicije kultivirane slovenščine, kakršna je izpričana v *Stškem rokopisu*, ni mogel poznati v drugačni obliki kot ustni.

21 B. Pogorelec, 24, 38, smiselno tudi 67. Schönlebnova formulacija iz dobe razcvetajočega se baroka odločno govori proti tistim neukim glasnežem, ki povezovanje med jezikom in etnično zavestjo potiskajo v epoho meščanov.

Razpravo o slovenščini, kakršna je izpričana v spisih naših protestantov 16. stoletja, je potemtakem najbolje začeti na naslednjem izhodišču: Bolj ali manj kompleksna in »izrazita [slovenska] knjižna dikcija«, ²² ki ima mnogo virov (od obrednih in visokokultiviranih do (po)govornih oziroma ustnih), je v svojem jedru Trubarjeva stvaritev. ²³ Delež Brede Pogorelec na poti k takšnemu interpretativnemu temelju je bil nespregledljiv. Treba pa je poudariti, da je kompleksen knjižnojezikovni izraz, ki daje dovolj prostora različnim retoričnim praksam oziroma njihovim realizacijam ter osebnostnim značilnostim, navzoč v vseh slovenskih reformacijskih spisih. Od tod je potem tudi dokazljiv neprekinjen razvoj vse do danes. Ljubljanski škofiji, ki je imela do druge polovice 18. stoletja svoje župnije tako na Kranjskem kot na Koroškem in Štajerskem, že zaradi lastne »razparceliranosti« ni bilo mogoče rabiti drugega skupnega »bukovskega« izraza kot tistega, ki so ga oblikovali protestanti – še posebej odločilno Primož Trubar. Na meje kronovin oprte paradigme knjižnega jezika niso prihajale v poštev, saj so bile preozke. Tako niso bile po naključju pokopane tudi prvotne zamisli o. Marka Pohlina, ki je prerodno dobo začel kot kranjski prosvetljevalec, življenje pa je sklenil kot avtor, ki se zaveda, da piše v slovenščini (ne v zgolj enodeželnem idiomu).

Pri vznemirljivem in kompleksnem vprašanju širine prostora našega knjižnega jezika v 16. stoletju je bila Breda Pogorelec izrazito zadržana do poudarjanja posebnega pomena Sebastijana Krelja. Njegovo nevplivnost je skušala pojasniti z zakoreninjenostjo v nesrednjem govoru, se pravi povsem (socio)lingvistično. Za raziskovalko, ki se je utemeljevala (tudi) na mišljenju strukturalno konceptualiziranega sistema, je takšno ravnanje dovolj logično. Prav na tem primeru pa se pokaže nezadostnost omenjene interpretativne paradigme. Gotovo je osrednji razlog za Kreljevo omejeno pomembnost njegova pripadnost flacijanistični tradiciji, saj bi drugi kot ideološki

²² Prim. B. Pogorelec, n. d. 66.

²³ Trubar se je stvariteljskosti in epohalnega pomena izida prve slovenske knjige povsem zavedal; zapisal je, da se kaj takega ni zgodilo, odkar svet stoji. Prim. M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci. Druga, splohjena izdaja*, Ljubljana 1966, 113.

razlogi ne terjali »prestavitve« njegovega prevoda zimskega dela *Postile* Johann(es)a Spangenbergja v Trubarjev »pravopis« (neposredno pred drugim natisom 1578).²⁴ To delo je bilo v slovenski protestantski srenji po uveljavitvi zbornika *Concordia* (1580) celo zamolčano.²⁵ V kritiki, ki jo je Krelj namenil »gospod Truberjovi kranščini«, gre videti samo prikrivanje intelektualnega nestrinjanja s sporočili očeta slovenske književnosti. Prva »črkarska pravda« na naših tleh (1566–1567) je bila le dimna zavesa za prikrivanje hudih mnenjskih razhajanj med samimi protestanti v Ljubljani, ki pa so zaradi določil Augsburskega verskega miru, zadevajočega zgolj katolike in (tedaj prevladujoče filipistične) luterance, morala ostajati prikrita mrkogledim očem in tenkoslušnim ušesom deželnega kneza. Slednji bi pač lahko ukrepal s kar napočetnim izganjanjem zagovornikov reformacijskih stališč, če bi izvedel, da se prerekajo o pojmovanju svojih idejnih temeljev. Dejansko (socio)lingvistično stanje, ki ga je Breda Pogorelec v polni meri izrazila, je torej tako: Kljub vsem razlikam med Trubarjevim in Kreljevim načinom pisanja je njun knjižni jezik slej ko prej eden. V Vipavi rojeni flacijanec je oblikoval le osebnejšo varianto izraza, ki so ga uporabljali tudi drugi evangeličani našega 16. stoletja.²⁶

24 Spangenbergovo delo bi utegnili sprožati nelagodje med večino slovenskih – sprva proti filipizmu in nato proti doktrini zbornika *Concordia* nagibajočih se – protestantov zato, ker je bil avtorjev sin Cyriacus bojevit flacijanec. Kot tak je poskrbel, da je njegov (in očetov) priimek postal nekaj simbol. Kreljeve zveze z njim so izpričane že leta 1562, ko je v Eislebnu izdal *Christlich bedencken, ob mid wie fern ein iglicher christ, die rotten und secten, auch allerley offentliche irthumen und religionsstrette, beide von rechts wegen, mid auch mit der that, zu richten, end zu anathematiziren, schuldig sey [...] [.] Sampt einer vorrede m. Cyriaci Spangenberg.*

25 Andrej Savinec tako 1595 poudarja, da »mi ubozi Krajnci inu Slovenci obene obilne inu popolnome postile ali izlage čez te nedelske inu druge prazniške evangelije nejsmo imejli, samuč to samo [!] edino [!] kratko, ali vsaj dobro izlago tiga časti vredniga inu v Bugi vučeniga [...] gospuda Primoža Truberja rajnciga[.]« Značilno se zdi, da zamolčevanje Spangenberg-Kreljevega dela, ki je bilo vdrugeč natisnjeno pri Janžu Mandelcu v Ljubljani, ni nastopilo z začasno prevlado filipizma v cerkvi slovenskega jezika, ampak z uveljavitvijo zbornika *Concordia*.

26 Prim. B. Pogorelec, n. d., 230, 231.

Potemtakem je mogoče reči, da je Breda Pogorelec v obravnavo že pred njenim nastopom odprtih problemov v razumevanju slovenske reformacijske stvarnosti vnesla pomembne impulze. Zaradi njih je bil ob milenijskem prelomu mogoč velik razmah preučevanja vprašanj našega 16. stoletja v delih novih generacij raziskovalcev – tako v smislu razširitev kot poglobitev. Ob tem pa je treba poudariti tudi področja, na katerih je Breda Pogorelec odigrala vlogo pobudnika. Njene študije o sintaktičnih strukturah ter njihovem razmerju do humanistične in renesančne retorike so pionirske.²⁷ Knjižni jezik slovenskih reformatorjev se v teh delih kaže kot smiselno ureje(va)n kompleks, ki na poseben način udejnjanja splošne tendence in težnje svoje epohe. Raziskave Trubarjevega stavka, skladnje pri Dalmatinu in Bohoriču ter dinamičnega odnosa med retorično figuraliko, gramatično normo in konkretno besedilno realizacijo izpod peresa in pisalnega stroja – nazadnje pa tudi računalnika – Brede Pogorelec so bile navdihujoča demonstracija aplikacije sodobnih teoretskih spoznanj v preučevanju tekstov davnih dedov. Te študije so dale nepričakovane rezultate glede na splošno razširjene predstave o slovenskih reformatorjih.²⁸ vloge slednjih zagotovo ni videti samo v utemeljitvi življenja zmožnega vsenarodnega knjižnega jezika in kulture v slovenščini, ampak tudi v intelektualni ambicioznosti, ki se je realizirala na evropsko primerljivi ravni. To velja tako za teološki kot za jezikovni okvir. Za prihodnost je pomembna tudi pritegnitev sociologvistične raziskovalne paradigme v reformacijske študije, ki bo prav tako za zmerom ostala povezana z imenom Brede Pogorelec.²⁹ Kdor se namerava resno posvetiti jezikovnim – še zdaleč ne samo lingvistično pomenljivim – vprašanjem našega 16. stoletja, mimo del, ki so z njim podpisana, preprosto ne more. To pa je tudi največ, kar

27 B. Pogorelec, n. d., 243–308.

28 Breda Pogorelec je o Dalmatinovem besedilu, ki ga je izbrala za pretres v svoji študiji o razmerju med skladnjo in retorično figuro ter gramatično normo, kot je izpričana v Bohoričevih *Zimskih uricah*, značilno zapisala, da »preseneča«. To pomeni, da je bilo njeno prvotno obzorje pričakovanja preseženo, saj v svoji analizi govori o veliki umerelnosti in dramatičnem stilističnem stopnjevanju tekstnih členov. Prim. B. Pogorelec, n. d., 306, 307.

29 B. Pogorelec, n. d., 235–241.

lahko raziskovalec s svojim delom doseže. Častni nazivi so v humanistiki dim; navzočnost v opombah je plamen.

Breda Pogorelec je vedno nastopala tako proti podcenjevanju kot proti neutemeljenemu poveličevanju slovenskih dosežkov v širšem civilizacijskem okviru. Spominjam se njene antologijske razlage zapisa besede »dtd« v drugem *Brižinskem spomeniku*: avtor je v isti sapi mislil na dvoje – na izgovor besede v imenovalniku (t) in na sklanjatveno paradigmo (v kateri se pojavi d). V tej neenostavni, a lucidni rešitvi konkretnega problema je Breda Pogorelec videla začetek mišljenja slovenskega knjižnega jezika. Po vsej pravici je postavila vprašanje: Je bil zapisovalec drugega *Brižinskega spomenika* res tujec, kakor kar naprej prebiramo? Kje je kak tehten dokaz za to? Nismo tu soočeni samo z vero, ki podcenjuje možnost intelektualnega vzpona govorcev našega jezika? Zapis »dtd« pričuje o zelo dobrem znanju prvotne slovenščine – ki se je že začela opazno oddaljevati od praslovanščine – pri zapisovalcu drugega *Brižinskega spomenika*.

Enaka raziskovalna temeljitost in poglobljenost je Bredo Pogorelec spremljala tudi pri reformacijskih študijah. Doba, ki je slovenščino poimenovala z materinščino,³⁰ prostor njenih govorcev pa kot »slovensko deželo« (to oznako najdemo v drugem Trubarjevem katekizmu, tj. v tistem iz leta 1555³¹), jo je pritegovala s svojimi razvidnimi dosežki. Srednji vek jo je vznemirjal zaradi zastrtosti in implicitnega pomena slehernega izpričanega podatka oziroma znamenja. Poznejše epohe so jo vabile s širino in razpiranjem vse kompleksnejših vprašanj razmerja med tradicijo in inovacijo.

30 Andrej Savinec v predgovoru k Trubarjevemu prevodu Luthrove *Hišne postile* že govori o »materinim jeziku«, kar enako kor zgoraj citirana Schönlebnova formulacija poudarja pomen zvez med rodom in idiomom. To je prvi primerno poudaril Janez Rotar, čigar opus je danes tako v literarni vedi kot v zgodovinopisju, žal, precej spregledan. Prim. J. Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, Ljubljana 1988, 256–258.

31 J. Rotar je vsekakor prehitro zapisal trditev, da je Trubar »toponim po etniku Slovenec« izrazil le v nemščini (tj. Windischland). Reformatorjev drugi katekizem pričuje o nasprotnem. »Slovenska dežela« se tam pojavlja v edninski obliki. Prim. J. Rotar, n. d., 207, 208; F. Krajnc - Vrečko (ur.), *Zbrana dela Primoža Trubarja I*, Ljubljana 2002, 331.

Kot klasična humanistka si Breda Pogorelec ni privoščila lagodnega nezanimanja za kar koli. Preteklost ji ni bila nekaj minulega, temveč neizogiben del prostora osebnega in skupnostnega življenja. Zato je nekoč za zmerom veljavno poudarila: »Smisel raziskovanja zgodovine jezika – to je vprašanje, ki bi se ga dalo zvesti tudi na to, kakšen je smisel raziskovanja jezika nasploh. Jezik je namreč najbolj zahteven kod, ki ga ima človek na voljo za sporazumevanje, za shranjevanje svojih misli, za ustvarjanje. In vsako ljudstvo, vsak narod se na določen način po svojem jeziku razlikuje od drugega. Jezik je del njegove identitete, po njem ga drugi prepoznajo. In prav zaradi tega je del raziskovanja jezika tudi del prepoznavanja samega sebe. Tistega spoznavanja, ki je na svoj način potrebno in osmišlja tudi delovanje v sedanjosti.«³²

32 B. Pogorelec, n. d., 166.